БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Проблемна комисия за изучаване миналото, бита и културата на населението в Родопите

РОДОПСКИ СБОРНИК

ТОМ III

Под редакцията на чл.-кор. ХР. ХРИСТОВ, доц. П. Петров и ст. н. сътр. СТР. ДИМИТРОВ

София · 1972

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

е грешна и света Марина не я прибира — остава навън и умира от студ. Имало е жени (например в Синеморец, Бургаски окръг), които „записвали“ (баели) змиите. Когато змия ухапе някого, змията трябва „да се запише“, но не бива да се убива, защото ще умре човекът, когото е ухапала; ако остане жива и бъде „записана“, той ще се излекува, а змията ще умре.

Света Марина се почита преди всичко като господарка („сайбийка“) на змиите, която ги пуска и ги прибира. Сутринта на нейния ден под снопите е пълно със змии, а на другия ден — вече ги няма. Остават неприбрани само „грешните змии“. Затова този ден се празнува много строго (не жънат, не копаят, не събират снопи), „за да не хапят змиите“. И през пролетта, когато излизат за пръв път на работа, хората се обръщат с молба към света Марина да ги пази от усойниците.

В религиозната живопис света Марина се изобразява с вдигнато сатърче, замахвайки да убие змея, който е в краката ѝ. Но тя е била изобразявана и по-близо до народната представа: с вдигнати ръце държи змии (в църквата в Резово по спомени на стари хора) или събрала змиите в престилката си, откъдето те подават глави (в с. Сливарово, Бургаски окръг).

В тези области, а и на други места, макар и в по-слаба степен, света Марина е почитана и като лечителка. На този ден странджанското население отивало на извор с лековита вода („аязмо“) до с. Сливарово (Кладара), Бургаски окръг.[4] Там имало и параклис. Аязмото било в пещера, в която капе вода, а в нишите на скалите поставяли икони и палели свещи. Ако влезел грешен човек, водата спирала. За аязмото тръгвали вечер и празнували цялата нощ: играели хора, палели фенери, свирела музика. Преспивали и сутринта се омивали с водата. Дори водата трябвало да капе върху болното място. От нея и камъче от пещерата вземали „за лек„ и против урочасване, а на аязмото оставяли „тронка“ (парче) от дрехата си. Болните обещавали курбан и когато оздравявали, колели животно и от суровото месо раздавали на всички присъствуващи.

Преди преселването си в България малоазийските българи ходели на аязмото при с. Манастир дере, Лозенградско. Там имало канара във форма на гърди (на българки, вкаменени от мъченията на турците). На това място преспивали и по това, какво им се присънвало, гадаели дали ще оздравеят. На дървото до скалата оставяли парченца от дрехата си.

Почитането на св. Марина за здраве било разпространено и на други места в България.[5] Обичай било през горещините да се къпят в топли води

---

[4] Според предание един стопанин имал сляп бивол. Но понеже не можел да работи той го изгонил. Биволът ходил насам-натам, спрял се в дерето и започнал да рови; изляэла вода и той прогледнал и вече здрав се върнал при господаря си. С тази легенда се обяснява защо водата лекува и очи.

[5] Аязмо „Св. Марина“ имало и в м. Пряпор, Граматиково, Бургаски окръг, но там се ходело не на определен ден. При заболяване на дете преспивали, омивали го и оставяли дрешката му. Аязмо „Св. Марина“ има във Варненски окръг: там болните преспивали и залепвали парички „за здраве“ („който е грешен, паричката му не се лепи“). За здраве тя се почита в с. Ветрен, Калоян, Варненски окръг, Ст. Караджово, Толбухински, Широка лъка, Гела, Смолянски, Лиляново, Благоевградски, Варвара, Пазарджишки.

които извирали от земята.[6] Посещението на извори с лековита вода било съпроводено с омиване, преспиване и с оставяне на конец или парче от дрехата.

Сред гръцкото население по Черноморието е разпространено вярването, че св. Марина напръсквала гроздето да зрее и на нейния ден то трябва да е узряло. Същото вярване има и в Гърция, където с нейния празник се открива гроздоберът. Там тя се празнува и против нещастия, против опасни насекоми и болести.[7] Гръцките моряци отправяли молбите си към нея да ги закриля от морски бури и корабокрушения, а атинските девойки се обръщали с молба за жених и лесно раждане.[8]

Света Марина била празнувана и от останалите балкански народи. Сърбите я почитали под името „Огнена Мария" за огън и здраве, а румънците носели тамян и чесън в църквата за лекуване на детските болести.[9]

В настоящата статия се прави опит да се разгледат вярванията, свързани с култа на света Марина в Родопите, Странджа, Източна Тракия и областта на средното и долното течение на Струма и Места, където тя се среща преди всичко като „повелителка на змиите". Но преди да се пристъпи към изясняването на произхода ѝ, необходимо е да се разграничат вярванията и обичаите за змиите, прикрепени към различни празници.

Прави впечатление, че пролетните обичаи, свързани със събуждането на природата и с излизането на змиите, имат подчертано магичен (апотропеен) характер, целящ тяхното пропъждане (чрез палене на огън, удряне на маши и железни предмети).[10] В много странджански села тези обичаи се срещат по-рядко или не се изпълняват. Това би могло да се обясни, че те са замъглени от празника на тяхната господарка св. Марина. Но целта е една — чрез почитането на светицата и чрез магическите действия хората и животните да бъдат предпазени от ухапването на опасни за живота змии. Пропъждането на змиите през пролетта е магическо действие (имитативно и контагиозно) за избавяне от смъртоносни животни. При тези обичаи змията не е обект на култ и не е атрибут на светец или божество. И затова се налага в този случай да се прави разграничение между животни, които

---

[6] М. А р н а у д о в. Цит. съч., с. 142—143. В м. Пичкарец, до Кремиковци, Софийско, имало канара с изворче „света вода", от която пиели и се миели, като оставяли парче от дрехата си, СбНУ, XXVIII, с. 508; Х р. В а к а р е л с к и. Български празнични обичаи, с. 88.

[7] G. M e g a s. Greek Calendar Customs. Athène, 1963. p. 141.

[8] На нея се молят за прекратяване на безплодието, като се спускат пълзешком от скалата до църквата ѝ в Атина. В тази църква носят и болни деца, като оставят там дрехите им и ги обличат с нови. В някои европейски вярвания тя се считала за девственица, която оказвала помощ при раждане. В руски заклинания при раждане се молят на Богородица, на запад — и на св. Маргарита; А. В е с е л о в с к и й. Разыскания в области русского духовного стиха, II, Святой Георгий в песне и обряде. Приложение к XXIX тому Записок Имп. Акад. наук № 3, СПб. 1880, с. 100—101.

[9] Сърбите на „Огнена Мария" (30 юли) не работят, защото „каквото и да правят, огън ще го изгори, гръм ще го убие", Обичаjи народа српског, кн. II, Српски етнографски зборник кн. 14, 1909, с. 69. Легенда за „Опърлия" у румънците — C. R a d u l e s c u-C o d i n. Sărbătorile poporului, Din vieţa poporului român VII. Bucureşti, 1909, p. 79, p. 77—78.

[10] Д. М а р и н о в. Жива старина I, Русе, 1889, с. 155—156. Змиите се страхували от огън и всичко свързано с него, пак там, с. 158—159. АЕИМ № 508-II, с. 17, 49, 61; 515-II, с. 5, 46, 39; Е. К а р а н о в. Змеят (аджер) и змията (зъмя) в българската народна поезия. — Псп, IX, Средец, 1884, с. 132. Обичаjи народа српског... с. 65.

имат връзка с тотемизма, от останалите, чиито обичаи имат по-друг произход.[11]

Вторият вид вярвания за змиите са от по-друг порядък. При тях змията е обект на особена почит и се омилостивява чрез специални обреди. Тези вярвания се срещат повече в Южна България. Змията вкъщи е „сайбия", „стопан" на къщата и не бива да се убива, защото нещастие ще сполети дома — „ако я утепеш, курбан ке земе"[12]. Тази змия-стопан се свързва с душата на покоен прадед, тя е семеен дух-покровител и обикновено стои под прага или до огнището. Към този кръг вярвания вероятно спадат и тези, според които всеки извор, всяко дърво, място или имане има свой „сайбия" (господар), който го пази — животно, най-често змия. Но вероятно обект на такъв култ на домашен покровител са били не всички, а особен вид змии, докато при пролетните празници и при света Марина обичаите са свързани с отровните змии (пепелянки, усойници и др.). И в древните, и в съвременните вярвания змията излиза под две основни форми — като същество, свързано с идеята за безсмъртието на душата, с плодородието и със здравето, и като същество, опасно за човека със своята отрова и коварство.[13]

Следователно от направените аналогии с други поверия света Марина е била повелителка на опасни за живота змии.

* * *

Още преди II-то хилядолетие в религиозния живот на егейската цивилизация змията е заемала важно място, от което време са останали статуетките на така наречената „богиня със змии"[14]. Ш. Пикар и М. Нилсон смятат, че култът на змията е бил свързан с дома, а богинята е била домашна покровителка.[15] Като се има пред вид широко разпространеното схващане за култа на змията като преживелица от тотемизма,[16] а за змията

---

[11] С. А. Токарев. Ранние формы религии. М., 1964. с. 76.

[12] М. Арнаудов. Очерки по български фолклор. С., 1934. с. 567—569; М. Филиповић. Основи, характер и структура народног верованьа у източном делу Југославије, Зборник Матице српске, серия друштвених наука, т. 6, Нови сад, 1953, с. 60; М. Арнаудов. Кукери и Русалии, Вградена невеста. — СбНУ, т. 34, с. 258, 311. Че змията е стопан на къщата, е широкс разпространено вярване в Благоевградски, Смолянски, Хасковски, Кърджалийски, Бургаски, Пазарджишки окръзи, докато в Северна България се среща единично.

[13] И. Георгиева. Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи. — ИБИД, т. 27/1969, С., 1970, с. 31—42. В античността змията е била атрибут на хтоничните и лечебни божества. А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии, М., 1957, с. 41. Ризата, която змията хвърля, е лековита. Змията знае лечебните сили на тревите. Съществуват и вярвания, които я свързват с раждаемостта, СбНУ, т. XXVIII, с. 71; Д. Маринов, Цит. съч, с. 157; СЕЗб, кн. 17, с. 47. Вероятно в основата на магическите действия за здраве е използването на змийската отрова като лечебно средство.

[14] В. М. Полевой. Искусство Греции, М., 1970, с. 49.

[15] Ch. Picard. Les réligions préhelléniques (Crète et Mycènes), I, Paris, 1948, p. 113; M. Nilsson, Minoan-mycenean Religion and its Survival in the Greek Religion, Lund., 1927, p. 278, 284.

[16] M. Nilsson. Цит. съч., p. 280, 283, се съмнява, че култът на тази богиня може да се изведе от въплощението на душата в змия. За змията като тотем — Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. I. М., 1953. с. 111 и сл. За змията

като символ на душата на покойник, то в случая вероятно в основата на тази богиня са залегнали именно тези поверия. Според Нилсон функцията на змията и богинята като домашна покровителка е била наследена от Атина.[17] В класическа Гърция тя е запазила и доразвила тази функция и с нарастването на обществената значимост на богинята от покровителка на дома тя става и покровителка на града. Но нейният култ в земите на траките е бил слабо разпространен. Въпреки това те вярвали, че змията е пазителка на дома и вероятно в този смисъл тя била атрибут на най-почитаното тракийско божество — Тракийския херос. За това свидетелствува както епиграмата на Калимах (III в. пр. н. е.), според която Херосът с копие и змия пази жилището, така и неговото прозвище *προπύλαιος* („стоящ пред врати", „пропъждащ злини").[18] По всичко изглежда, че същността на явлението и у гърци, и у траки е една и съща, но се поема по-късно от различни божества. Но в този случай змията като домашна покровителка не може да се свърже със св. Марина.

Змията като животно най-тясно свързано със земята символизира плодородието и става атрибут на богинята на раждащата, но предимно култивирана земя, на хтоничната и аграрна Деметра.[19] Но змията и в този случай няма отношение към култа на св. Марина. По всичко изглежда, че тези две богини, които имат за атрибут змията, са с по-различна същност от господарката на змиите света Марина. А може би нейният култ да е наследил божество, което няма за атрибут това животно?

Господарка на дивата природа, на некултивираната земя, на вегетацията и на всички животни в античността била Артемида. Едва ли има божество с по-противоречива същност: студена, сурова и отмъстителна, ревностно пазеща девствеността си, тя нежно закриля новородените деца и

като душа на покойник — Г. Кацаров в ИАД, т. 5, с. 16. Култът на героите е произлязъл от култа на умрелите, а животното, въплщение на душата, става атрибут на героя; границата между герой и божество е колеблива и неустойчива, M. Nilsson. A History of Greek Religion. Oxford, 1927, p. 36.

[17] В прочутата статуя на Фидий до щита на Атина е представен и старият ѝ атрибут — змията. Напускането от змията на храма на Ерехтей на Акропола по време на гръко-персийските войни се сметнало като предзнаменование, че гражданите трябва да напускат града; M. Nilsson. Цит. съч., p. 26—27; А. Ф. Лосев. Мифологический словарь. М., 1961, с. 40. Софокъл нарича Атина „живееща със змия"; А. Ф. Лосев. Античная мифология, с. 41.

[18] P. Roussel. Interprétation d'une épigramme de Calimaque, REG, t. 34, p. 266, 271; E. Will. Le relief cultuelle greco-romain. Paris, 1956. p. 56. В римските къщи змията е душата на pater familias и ако умре тя, умира и той; тя е била считана също и за genius loci. Не е трудно да се забележи сходството на тези вярвания с поверията за змията у нас, даже и с тези, според които появата на змия в къщи означава смърт или болест.

[19] Pauly-Wissowa. Real-Enciclopedy [RE], XII, 1924, S. 332; Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine, Paris, 1962, p. 105; G. Jobes. Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols, I, p. 429; P. Grimal. Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine. Paris, 1958. p. 119. Центрове на нейното издигане били Елевзин, Сицилия, но тя се среща и в Крит, Пелопонес, Тракия, цит. съч., с. 119. Нейни артибути са били змия, факел и житни класове. Интересно е изображението на Деметра, която с вдигнати ръце държи житни класове, около които се увиват змии; Дж. Томсон. Цит. съч., с. 249; Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия. С., 1928. с. 100, за изображения на Деметра върху релефи и монети; В. Велков. Деметра — Malophoros. — Изследвания в памет на Карел Шкорпил, С., 1941, с. 329 и сл.

животни, покровителствува брака, бди над бременните и над родилките.[20] Тя разрушава живота, изпраща внезапна смърт, но покровителствува плодовитостта на хората и животните, лекува рани на тялото и на духа и което е особено интересно — лекува ухапванията от змии.[21] Макар и по-рядко, но тя се почитала и като богиня на водата и при търсене на извори се обръщали с молби към нея и в култа ѝ било застъпено и къпането в определени извори и езера до олтаря ѝ.[22]

Артемида била идентифицирана с тракийската богиня на лова Бендида.[23] Нещо повече, някои учени считат, че по произход Артемида е тракийска богиня.[24] Във всеки случай нейният култ бил широко разпространен у траките, за които Херодот пише, че „от боговете си почитат само тия: Арес, Дионис и Артемида"[25]. Той добавя още, че пеонските и тракийските жени, когато принасяли жертва на Артемида, не поднасяли даровете си без пшенична слама.[26] По времето на Перикъл, поради политически причини, култът на Бендида бил въведен в Атина. Нейният празник, описан от Платон, съдържал вечерно факелно шествие, надбягване на коне с факли, пир, вероятно с оргиастичен характер.[27] Бендида била богиня, на която се подчинявала цялата природа.[28]

Ако се съди по намерените паметници, то култът на Артемида бил разпространен най-много в долината на Средна и Долна Струма[29] и изобщо

---

[20] G. Jobes. Цит. съч., с. 131—132; P. Grimal. Цит. съч., с. 52—23.

[21] Девойките, които искали да се омъжат, както и невестите поднасяли в жертва кичур коси, Дж. Томсон. Цит. съч., с. 339; G. Jobes. Цит. съч., с. 131. В поезията се среща Артемида, бдяща с протегнати ръце над родилката; Дж. Томсон. Цит. съч., с. 241. След първото раждане младите родилки ѝ поднасяли своите дрехи; P. Lavedan. Mythologie et antiquité grecques et romaines, p. 105 Като покровителка на раждаемостта тя е погълнала култа на Лето.

[22] Mythology of all races. vol. I, 1964. p. 185. Dictionnaire de la mythologie..., p. 54. Тя е била морска богиня, спасителка на плувците и господарка на морето, P. Lavedan. Цит. съч., с. 105.

[23] G. Jobes. Цит. съч., с. 201; Г. Кацаров. Бендида. — ИБИД, II, 1906, с. 31 и сл.; Т. Герасимов. Нумизматичен принос към религията на Тракия. — ИАИ, т. 8, С., 1934, с. 179; Д. Дечев, Очерк за религията на древните траки. — БИБ, т. 3, 1928, с. 33.

[24] RE, V, S. 337.

[25] Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, с. 24.

[26] Пак там, с. 18. Подобен обичай е съществувал и у хиперборейците, един легендарен народ, който живеел на север и имал някакво отношение към култа на Аполон и Артемида, Г. Кацаров. Хиперборейците. — Псп, кн. 66, год. XVII, 1906, с. 130—131.

[27] Извори, с. 107, 108. Сократ пише: „хубава ми се видя процесията на домашните. но не по-малко прилична беше и тая, която уредиха траките." От надписа във връзка с учредяването на култа ѝ узнаваме, че вероятно свинята е била свещеното ѝ животно , както и самия обред, в който, изглежда, е имало и водно кръщение, Г. Кацаров. Бендида... с. 38; Д. Дечев. Очерк... с. 35. В житието на Хипатий се съобщава, че витинската Артемида (т. е. Бендида) му се явила като грамадна жена, колкото десетина мъже, която пасяла свине и предяла, M. Nilsson. Griechische Feste von Religiöser Bedeutung. Leipzig, 1906, S. 254.

[28] Тя била идентифицирана с лемноската Велика богиня и с Кибела, Roscher. Lexicon I, S. 781.

[29] В историческата епоха областта на Средна Струма е била обитавана от тракийското племе меди, където под образа на Артемида била тачена Бендида. Култът на Бендида у витинците, които в предисторическата епоха се изселили от областта на Долна Струма в Мала Азия, е бил присъщ и на останалите в Европа меди. Но придошлите на мястото на изселилите се витинци други тракийски племена също споделяли култа ѝ. Артемида била

Бендида била почитана в южната половина на древнотракийските земи.[30] От божествата на гръко-римския пантеон Артемида-Диана получила най-широко разпространение именно защото заменила върховната тракийска богиня — Бендида, женският корелат на Хероса.[31] Иконографията на Артемида била силно повлияна от гръцкото изкуство — изобразявала се като ловджийка-пешеходка или под влияние на Хероса като яздачка на елен, което е и народният тип на богинята.[32]

Епитетът на Артемида ἐπήκοος, който се среща предимно в Дакия и Долна Мизия, я определя и като божество-лечител, тъй като „вслушващ се в молбите" е прозвище на лечебните божества.[33] Може би Артемида-Бендида има някаква връзка и с култа на огъня, ако се съди по нейния атрибут — факлата, по нощната процесия с факли, от сведението на Павзаний да се хвърлят в пламъците на огъня около олтаря ѝ живи птици, и животни и плодове, както и от прозвището ѝ Гермитита.[34]

Тракийската Бендида напомня друга тракийска богиня на природата — Котис, която дори се счита за гръцка Велика майка от тракийски произход.[35] Според Страбон, котитиите и бендиите, които били нощни празници, много приличали на малоазийските празници.[36] Празникът в чест на богинята съдържал музика, танци (а според Лукиан нямало древна мистерия

зачитана в областта между Долна и Средна Струма и Места, о. Тасос; Д. Дечев. Култът на Артемида в Средна Струма. — Сборник Кацаров II, ИАИ, XIX, С., 1952, с. 96; Хр. Данов. Древна Тракия. С., 1970. с. 213; Б. Геров. Проучване върху западнотракийските земи. I.— ГСУ ФФ, т. 51, 1959—1960, с. 213; Б. Геров. Към историческата география и етнография на древна Тракия. — Езиковедско-етнографски изследвания в чест на акад. Стоян Романски, С., 1960, с. 545.

30 Според сведения на Лукиан и Ливий светилища на Артемида имало на западния бряг на Долна Марица, в Македония при Филипи, в Ефес, а на Бендида — в Тракия. Извори, с. 297.

31 Л. Огненова. Някои аспекти на Бендида върху паметници от Тракия. — ИАИ, XXII, 1959, с. 90, 93; Д. Дечев. Очерк... с. 38; Култът на Артемида... с. 97.

32 За различните типове иконография — Д. Дечев. Цит. съч., с. 98—99; Г. Кацаров. Бендида... с. 39; Т. Герасимов. Цит. съч., с. 179; Д. П. Димитров. Към религията на траките от ранноелинистическата епоха. — ИПр. XIII, кн. 2, с. 78 и сл.; Ch. Picard. Sur l'iconographie de Bendis.— Сборник Кацаров, I, С., 1952, с. 25—34. В Артемида намира по-дълго време отражение периодът на лова и събирателството, А.Ф. Лосев. Античная мифология..., с. 427. Самото име Бендида не се среща в надписите, а се почита под името на Артемида и Диана. Единственото посвещение, в което богинята се явява с тракийското си име Бендида, произхожда от областта между Долна Струма и Долна Места; Д. Дечев. Култът на Артемида... с. 96 Според Томашек името ѝ произлиза от и. е.* bhendh „свързвам, съединявам" и се тълкува като съединителка на брака. Но според други учени „Бендида" означава „повелителка", „царица" и се среща като Ἀρτέμις Βασιλεία, Diana Regina..., които епитети говорят за нейното, върховенство и са преводи от името ѝ. Има много лични имена, производни от нейното; Д. Дечев. Очерк... с. 33; Г. Кацаров. Бендида. с. 31; Т. Герасимов. Цит. съч., с. 179. Диана, подобно на Артемида, олицетворявала плодовитостта на природата, владеела гората и животните и на нейния годишен празник (13. VIII) в свещената гора имало илюминации с факли, Дж. Фрэзер. Золотая ветвь. М., 1924, с. 92.

33 Я. Тодоров. Цит. съч., с. 65.

34 C. A. Romaios. Cultes populaires de la Thrace. — Collection de l'Institut français d'Athène, 18, 1948, p. 104. 112. За огъня в култа на азиатската Артемида Перастия, М. Арнаудов, Студии върху българските обреди и легенди. I—II. С., 1924. с. 220.

35 G. Jobes. Цит. съч., p. 376.

36 Извори, с. 220.

без танц), оргиазъм, мистически обреди и кастриране на млади мъже.[37] Самият Страбон обяснява сходството им с фригийските свещенодействия на Сабазий и Кибела с това, че фригите били преселници от Тракия и от там пренесли тези свещенодействия.[38] Вероятно за тези тракийски и малоазийски божества на плодородието и на природата е бил характерен оргиазмът с кастриране, което било чуждо на гърците и затова Херодот не може да идентифицира с гръцките три божества, между които и Кибела.[39] А култът на Кибела, официално въведен в Рим през III в. от н. е., има своите корени в древната егейска цивилизация.[40]

Но както тракийската Бендида, така и Артемида от класическия период, когато те са известни като ловджийки и за тях има най-много сведения, са вече резултат от дълго развитие. Началото на техния култ вероятно трябва да се търси в егейската цивилизация още през III—II хилядолетие. Артемида на остров Крит била богиня на природата, на плодовитостта на хората и животните, богиня на пещери и планини и критяните от класическата епоха я наричали Бритомартис и Диктина.[41] Артемида била почитана в Аркадия, Спарта, Лакония, но най-много в Ефес.[42] Гръцката Артемида крие в себе си черти на една малоазийска богиня.[43] За това свидетелствува тясната ѝ връзка с Аполон и Лето, участието ѝ в Троянската война на страната на троянците. За нейния старинен произход говорят и матриархалните черти в култа ѝ, които били запазени особено при Артемида Ефеска.[44] И може би Бендида се идентифицирала именно с нея.[45] През антич-

[37] G. Jobes. Цит. съч., 376. По време на процесията в Коринт жрицата на Артемида шествувала с колесница, теглена от елени. P. Lavedan. Цит. съч., p. 109.

[38] Извори, с. 220.

[39] I. Linforth. Greek Gods and Foreign Gods in Herodotus. — University of California. Publications in Classical Philology, vol. IX, 1926—1929, p. 23.

[40] На остров Крит през 15 в. пр. н. е. по високи върхове и в пещери било почитано женско божество, господарка на планини, вероятно прототип на Рея-Кибела. Тя ловувала, защитавала хората, животните и домовете. В култа ѝ имало свещени танци, звуци на двойна флейта, на лира, екстаз, но постепенно с елинизма оргиазмът изчезва, H. Graillot. Le culte de Cybèle. Paris, 1912, p. 3—7. Вероятно върху иконографията на Кибела е повлияло изкуството на хетите. Фригите били народ, родствен на траките, дошъл през Хелеспонта и покорил Хетската държава, Дж. Томсон. Цит. съч., 404—405. Фригийската Кибела, която получила разпространение в Мала Азия, е наследила вероятно и хетската майка на боговете.

[41] P. Lavedan. Цит. съч., с. 107. Артемида била идентифицирана с Диктина и Бритомартис, Дж. Томсон. Цит. съч., с. 250.

[42] P. Grimal. Цит. съч., p. 52—53. M. Nilsson. Minoan-mycenean religion... p. 433, 438. Dictionnaire, p. 54. Артемида е погълнала и много местни култове, С. А. Токарев. Религия в истории народов мира. М., 1965. с. 443.

[43] Wilamowicz. Hermes. 38, 1903, p. 583, цит. по Г. Кацаров. Цит. съч., с. 31.

[44] Дж. Томсон. Цит. съч., 270. Не без интерес е преданието, че древното светилище в Ефес било основано от амазонките. Пак там, с. 179. Присъствието на мъжко същество-сподвижник на богинята е признак за загубване на някои нейни матриархални черти. В нейния празник участвували само девойки и млади жени, M. Nilsson, Griechische Feste. S. 244—245, 253—255. Предполага се, че приписването на черти на лунна богиня на Артемида е станало по-късно и е резултат от отъждествяването ѝ с Хеката. Но дали връзката ѝ с луната не произтича от нейния аспект на покровителка на раждаемостта? За отношението между змия, луна и раждаемост: Дж. Томсон. Цит. съч., с. 212; Дж. Фрейзэр. Цит. съч., с. 168; C. A. Romaios. Цит. съч., p. 252. За изображения на луната върху фустите на младоженките и върху сватбените хлябове у каракачаните, G. B. Kavadias. Pasteurs nomades méditerranéens. Paris, 1965. p. 249.

[45] Я. Тодоров. Цит. съч., с. 63.

ността медовитинците, които били изселени от Долна Струма, населявали Северозападна Мала Азия[46] и витинската Артемида била вероятно Бендида.[47] Но голямата прилика на Артемида (особено ефеската) с Бендида не би могла да бъде обяснена само с миграцията на племената, а вероятно и с това, че през критско-микенската епоха религиозните представи на народностите, населяващи Крит, гръцкия континент, Мала Азия, са били почти еднакви.[48] А траките и фригите са били най-ревностните пазители на пределинистичните традиции в културата.[49]

Различие между официални и народни празници, между официални и народни концепции за божествата е съществувало и в античността и затова при разглеждането на различните култове тази разлика трябва да се отчита.[50] При такъв именно подход се откроява по-ясно връзката между минойската и гръцката господарка на животните. В храма на Деспойна в Ликосура (Аркадия), описан от Павзаний и разкрит от направените разкопки, Артемида е представена с кожа на елен, в едната ръка държи факла, а в другата — две змии. Според С. Райнах това е „богинята със змии" от Кносос,[51] а според М. Нилсон Артемида от Ликосура повече напомня „господарката на животните" от минойско време, тъй като кнososката богиня е домашна покровителка.[52] От архаичното изкуство е останала фигура на тази повелителка на животинския свят, която държи в ръце четириноги животни и птици.[53] А това не е ли една от най-четените в минойските надписи богини Patena (Patana) — гр. *πότνα, πότνια* („повелителка", „господарка"), която Омировият епос вече смътно споменава като *πότνια θηρῶν* („повелителка на дивите зверове"). А в един пилоски надпис тя се явява и с епитета „победителка или убийца на змии".[54] А Артемида-Бендида, която язди елен или държи животно в ръка и е преметнала кожа върху хитона си, не стои ли по-близо до това схващане за минойската господарка на животните?[55] Изглежда, тук може би трябва да се търси произ-

---

[46] Б. Геров. Проучвания..., с. 159.

[47] Г. Кацаров. Бендида..., с. 39; Д. Дечев. Цит.съч.,с. 36.Витинците наричали един от месеците си *Βενδίδειος*.

[48] H. Graillot. Цит. съч., p. 7.

[49] Ch. Picard. *Πότνια ἀνδρῶντε θεῶν τε.* Notes sur le type de la Déesse-mére entre accesseurs anthropomorphes. — Révue de l'histoire de Religions, t. XXVIII, No. 4—5, 6, 1928, p. 71.

[50] Херодот пише, че династията тракийски царе имала за дворцово божество Хермес и дори свързвала произхода си с него, а божествата на народните слоеве били Арес, Дионис и Артемида, Хр. Данов. Херодот като извор за историята на Тракия, Македония, Пеония и Западното Черноморие. — ГСУ ИФФ, т. 32, 8, 1936, с. 51.

[51] P. Lavedan. Цит. съч., p. 109; S. Reinach. L'Artemis Arkadienne et la déesse aux serpents de Cnossos. — BCH, 1906, p. 159, я счита за преживелица в класическа Гърция и още едно доказателство за връзката на Крит с Аркадия.

[52] M. Nilsson. Minoan-mycenean Religion... p. 434.

[53] M. Nilsson. A History of Greek Religion... p. 28.

[54] Вл. Георгиев. Проблемы минойского языка. С., 1953. с. 117; Vl. Georgiev. Le déchiffrement des inscriptions minoenne. — ГСУ ИФФ, 45, кн. 4, 1948—1949, с. 70. Може би варварското жертвоприношение, описано от Павзаний, напомня за *πότνια θηρῶν*; P. Lavedan. Цит. съч., p. 109.

[55] Наличието на две божества на лова у траките може би има също някаква връзка с въздействието на минойската религия, тъй като още тогава имало господар и господарка на животните, но тя била доминиращата, която в класическа Гърция се доразвила в Арте-

ходът на Артемида-Бендида и нейното прозвище „господарка на животните", запазено и в култа на св. Марина като „господарка на змиите".

В егейската цивилизация доминират женските божества, вероятно като остатък от матриархата.[56] Към тях можем да причислим Афродита, Артемида, Атина, Деметра, Лето, Рея-Кибела. Техният произход ни отвежда към пеласгите.[57] По всяка вероятност тези божества датират още от III хилядолетие и са свързани с представите за Великата майка на природата и имат подчертано матриархален характер. Но развитието на обществения живот и възникването на патриархата дава отражение и върху религиозните култове и някои от тези богини получават свой спътник — син, любим или съпруг.[58] И както предполага Нилсон от минойската концепция за божеството на природата се очертават две линии на развитие — от една страна на Великата планинска богиня от Мала Азия, придружена от лъвове, асоциирана с богинята на природата, с умиращ и възкръстващ син или любим, със засилен оргиастичен елемент; от друга страна — девствената богиня-ловджийка от класическа Гърция, която напомня господарката на животните и остава без партньор, независима.[59]

Като се има пред вид общата основа на догръцката религия може да се предположи, че от Богинята майка на природата отделни божества са поели и доразвили някои от функциите ѝ. От една страна, Кибела в Мала Азия, от друга — в Гърция Рея и Деметра, но Деметра предимно като богиня на земята,[60] чиято роля нараства вероятно с превръщането на земеделието в един от основните поминъци. Атина като покровителка на дома се разпространява и в континентална Гърция.[61] От „господарката на животните" се е развила Артемида, която в Мала Азия запазила повече своята близост с *πότνια θηρῶν*. А може би по-вероятно е там да се е заро-

---

мида и изместила *πότνια θηρῶν*, Д. Дечев. Култът на Артемида..., с. 98. M. Nilsson. Цит. съч., p. 441. Върху външния облик на Артемида-Бендида оказва влияние минойската господарка на животните, а върху ездачката — и Херосът.

[56] H. Graillot. Цит. съч. p. 7. Богинята майка и Великата богиня, която властвувала над всичко, са доказателство за преобладаващото влияние на жената, тъй като само така може да се породи представа за подобно божество, А. Донини. Люди, идолы и боги. М., 1968. с. 145.

[57] A. Carnoy. L'hypotèse pélasgique et la mythologie grecque, p. 357; A. Carnoy. Dictionnaire éthymologique de la mythologie greco-romaine, p. 27; Вл. Георгиев. Исследования по сравнительному историческому языкознанию. М., 1958. с. 102. Артемида и Атина се схващат и като епитети на Великата богиня, Dictionnaire de la mithologie grecque et romaine, Paris, 1962, p. 105.

[58] Чрез умиращия и възкръсващ съпруг или син (при Афродита и Кибела) се изразява и идеята за „умиращата и възкръсваща природа". Само при Деметра, която е по-консервативна, тази идея е изразена чрез отвличането на дъщеря ѝ Персефона от Адес.

[59] M. Nilsson. Цит. съч., p. 438. Минойският произход на Артемида според M Nilsson. Цит. съч., с. 442, доказва, че минойското божество на животните се разтваря от нея, но може би гърците също са имали божества, които господствували над природата и животинския свят.

[60] Деметра у Омир не е поставена всред божествата на Олимп, Mythology of all races, p. 225.

[61] Дж. Томсон. Цит. съч., с. 259 — пеласгите в Тесалия били по-многочислени в сравнение с другите области на Гърция. Доисторическата Атина със змията и маслиненото клонче едва ли се отличава от минойската богиня-майка, там, с. 266. Там и легендата за Кекропс — първия цар на Атина. И змията, и птицата указват на връзката на Атина с минойската религия, M. Nilsson. A History of Greck Religion, p. 27.

дил и оттам да се е разпространил култът ѝ, като изместил или се е слял с други подобни местни божества. Интересно е все пак да се обърне внимание на данните от Илиадата за участието на боговете в Троянската война. Дали това не би могло да даде известни следи както за тяхното зараждане, така и за разпространението им. Така участието на едни, като Хера, Хермес, Атина, Хефес, отразява връзката им с ахейците (т. е. с континентална Гърция), а участието на Артемида, Аполон, Лето, Арес, Афродита на страната на троянците — връзката им с Мала Азия. При това най-активни са Артемида и Атина. Освен това Артемида е дъщеря на Лето и близначка с Аполон, което също указва, макар и косвено, на малоазийския ѝ произход.

И въпреки че посочените божества (Лето, Артемида, Атина, Деметра) да имат пеласки произход, то все пак може да се допусне, че едни са били свързани с пеласгите в континентална Гърция, а други — с пеласгите от Мала Азия. А пеласгите бяха население, сродно по своя език с траките. Изобщо за малоазийските култове, които запазили по-дълго време народния си характер, бил характерен оргиазмът и кастрирането. Малоазийските племена и преди всичко фригите, които отишли по-напред в общественото си развитие и били в по-непосредствен контакт с цивилизациите на Изтока и Гърция, отишли и по-напред в оформянето на официалните религиозни култове, отколкото траките.

* * *

Въпросът за приемствеността в културните традиции не стои извън демографската структура на населението на Средиземноморския басейн. Югоизточна, Югозападна и Южна Тракия е била връзката между земите на север от Родопите и от Хемус и средиземноморския свят.[62] През втората половина на III хилядолетие и началото на II-ото древнотракийските племена били в интензивен и постоянен контакт с населението на Западен Анадол и Микенска Гърция.[63] През бронзовата епоха връзките между северните части на Балканския полуостров и Западна Мала Азия (преди всичко Троада) се засилват още повече, което говори за определено културно единство на двете области, в процеса на което Тракия е била мост, съединяващ Троада с Балканите.[64] Южнотракийските племена по бреговете на Егейско и Мраморно море били още по-близо до гръцкия свят.[65]

[62] Развитието на западнотракийските племена и на север от Хемус протичало по-бавно и своеобразно, отколкото в долината на Хеброс и неговите притоци, Х р. Д а н о в. Древна Тракия, с. 132. Поради неголямата си височина Странджа не била пречка за общуване между траките на север и на юг от нея, а съобщения са ставали и по р. Хеброс, която в древността била плавателна.

[63] Пак там, с. 138, 175.

[64] Н. Я. М е р п е р т. Ранний бронзовый век Южной Болгарии. — Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-est européennes, t. II, S., 1970, p. 239; М. Ч и ч и к о в а. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, 1968, кн. 4, с. 25. Раннотракийската култура съдържа елементи, които говорят за връзки с Мала Азия.

[65] Д. Д и м и т р о в. България — страна на древни култури. С., 1963. с. 26. За преживелици от цивилизацията от Второто хилядолетие в Тракия. — L. O g n e n o v a. Survivance de la civilisation méditerranéenne du II millénaire en Thrace vers la seconde moi-

Нещо повече, сведението в Илиадата за съюза между траки и троянци срещу ахейци не е просто отражение на големи племенни раздвижвания през XIII—XII в., в които голямо участие са взели траки, мизи и армено-фриги. В тази война траките са представени като равностойни съюзници и противници. Съюзници на троянците били всички племена от Западна Мала Азия, Егейското крайбрежие, а на ахейския съюз — Микена ,племена от континентална Гърция, Егейските острови, от Македония до Пелопонес.[66] Дори е изказано и предположение за етническо родство на троянци и траки, а именно, че троянците са били най-старите тракийски преселници в Северозападна Мала Азия.[67] Много вероятно е съществуването на един автохтонен субстрат население, което оцеляло и през II хилядолетие и било съсредоточено в Югоизточна България, егейското крайбрежие, западните и югозападните райони на Балканите и в началото на бронзовата епоха докъм XIII в. пр. н. е. се оформили трите племенни общности в южнодунавските земи — дакомизи, траки, фриги.[68] Същинска Тракия — областта между Балкана и Егейския хинтерланд, която е била по-напред в обществено-икономическо, политическо и културно развитие от областта между Дунав, Балкана, Тимок-Морава и Черно море се разделя на два района. Единият обхваща двуречието на Струма и Места, течението на Марица с прилежащите ѝ планински зони на Средна гора, с подбалканските полета, а другият — Родопите и Югоизточна Тракия.[69] Следователно земите, населени с тракийски племена, се делят на две групи: югоизточна — със своя

tiée du I millénaire. Acta Antiqua Philippopolitana. — Studia Archeologica, 1963, p. 27—34.

[66] Г. Кацаров. Тракия в Омировия епос, с. 122—135; Хр. Данов. Към материалната култура на траките през Омировия епоха. — ИПр, 1947, кн. 4, с. 15—21; Към историческия облик на древна Тракия.—ГСУ ИФФ, т. 40, 1943—1944, с. 4—5; Т. Златковская. Этнические процессы во II—I тысячилетии до н. э. — Советская этнография (СЭ), 1964, кн. 5, с. 79; К вопросу об этногенезе фракийских племен. СЭ, 1961, кн. 6, с. 82.

[67] Вл. Георгиев.Тракийският език. София,1957, с.73, 82, и Исследования..., с. 281, пише, че пелаският език е тясно родствен с тракийския; История Эгейского мира во Втором тысячилетии до н. э. в свете минойских надписей.— Вестник древней истории 1950, кн. 4, пише, че хегемонията на етеокритите и пеласгите била сменена от ахейци и данайци, носителите на микенската култура. За разселване на траки и мизи в Троада — Д. Димитров. Троя VII-в[2] и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, X. кн. 4, 1968, с.12. За изселването на фриги, И. Венедиков. Произходът на траките... с. 533 — на витинци, пак там, с. 539, и Б. Геров. Проучване... с. 159; Хр. Данов. Цит. съч., с. 176; Г. Кацаров. Ролята на старите траки в предисторията и протоисторията на Балканския полуостров и Мала Азия, IV отчет на БАИ за 1924 г., с. 29. За постоянния характер на връзките между ахейците и Балканския полуостров. Т. В. Блаватская. Ахейская Греция. М., 1963. с. 104. През първата половина на Второто хилядолетие траките заемали обширен ареал, който обхващал днешните български земи, част от Източна Сърбия, Северна Гърция — т. е. Югоизточна и Егейска Тракия, острови на Егейско море. През средата на Второто хилядолетие станали големи придвижвания на фриги, мизи и витини, Хр. Данов. Историческото развитие на древнотракийските племена през Първото хилядолетие пр. н. е. Актове на Първия конгрес на БИД, С., 1972. В Мала Азия се забелязват два големи пласта в тракийската диаспора—първият,по-плътен и устойчив, се наслоил главно в западните, северозападните и северните области на Мала Азия още до началото на I хилядолетие. Ал. Фол, Демографска и социална структура на Древна Тракия. София, 1970. с. 76.

[68] Пак там, с. 92. Неолитът на Крит и Мала Азия се синхронизира с неолита от нашите земи и до известна степен с Гърция, И. Венедиков. Цит. съч., с. 531.

[69] Ал. Фол. Цит. съч., с. 112.

собствена култура, и втора, в тракийския север и запад, с по-ниска култура. Това различие се дължи на завареното население, което е било по-многобройно в Югоизточна Тракия и чиято култура се развивала по-бързо.[70] Вероятно самите траки са били близки с предгръцкото население на Гърция и по-стар етнически елемент на Балканския полуостров.[71] И затова вероятно Ксенофонт, описал бита на малоазийските траки, не могъл да не забележи очебийното сходство в бита и етническия облик на малоазийските и европейските траки.[72] Културното, а може би и етническото единство се проявява и в религията, която била обща за населението на Крит, гръцкия континент, Мала Азия и островите на Егейско море (т. е. за етеокрити и пеласги).[73]

Областта на Източните Родопи, Странджа, Мала Азия, междуречието на Струма и Места влизала в културно-етническата общност на егейския свят през III—II хилядолетия и е поддържала тесен контакт и през I хилядолетие с населението, което е било еднакво по бит и сродно по произход. Като се има пред вид, че траките запазили до късна античност своя бит, език и религиозни представи,[74] а също така и демографските процеси ни дават основание да допуснем, че в посочените области е оставил следи един култ, по всяка вероятност общ за населението на Мала Азия, Тракия и Егейския басейн.

Демографските процеси и някои страни в развитието на отделните култове показват, че критската цивилизация е била в основата на създаденото през II хилядолетие културно единство.[75] Когато гръцките градове-държави се разтворили в империите на Македония и Рим, в Гърция се наблюдавало активното нахлуване на източни култове, но тези култове в значителна степен били от същия произход, както и гръцките. И когато тези градове-държави загубили своята независимост и заедно с нея рухнала и религиозната им надстройка, то те отново се подчинили на влиянието на по-малко диференцираните култове на Анадола и Изтока.[76]

* * *

Въз основа на направения анализ за същността на култа на Артемида би могло да се приеме, че той е резултат от развитието на минойската *πότνια θηρῶν*. А връзката между тях и света Марина е очевидна.

---

[70] И. Венедиков. Цит. съч., с. 542. За разграничението между траки и дакомизи, Вл. Георгиев. Тракийският език. С., 1957. с. 72; Т. В. Златковская. Этнические процессы... с. 87.

[71] И. Венедиков. Цит. съч., с. 542.

[72] Хр. Данов. Югоизточна Тракия по сведенията на Ксенофонт. — ИИИ, 3—4, 1951, с. 298.

[73] H. Graillot. Цит. съч., p. 6—7.

[74] Особено в Родопите, В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. — Изследвания в чест на академик Димитър Дечев, С., 1958, с. 735.

[75] Голямото единство на племената от I хилядолетие е било нарушено от миграцията на племена, говорещи индоевропейски, които проникнали в Гърция и Мала Азия, влели се в критската цивилизация, която е била най-високото ниво на егейските народи през III—II хилядолетие, E. Condourachi. Les peuples du sud-est européen et leur rôle dans l'histoire (antiquité). — Actes du Ier Congrès, p. 8, 10.

[76] Дж. Томсон. Цит. съч., с. 225.

И при Артемида и при св. Марина змията не е атрибут, а опасно животно, което се подчинява единствено на тяхната власт. И затова според античните и съвременни вярвания единствените лечителки на ухапването от змии били те, техните господарки.

Празникът на Артемида-Бендида бил нощен, с факелно шествие, музика и танци. Подобно на него в Странджа се празнувала и св. Марина цяла нощ, на запалени фенери, с музика и хорà.

Връзката на Артемида с лечебните извори и като лечителка се открива и в св. Марина, която се почита за здраве и на нейния ден ходят на извор с лековита вода. Там обикновено преспиват, мият се и вземат от водата „за лек" и камъче от скалата. В нишите на пещерата се поставяли икони и се палели свещи.[77] Също по древен обичай посетителите оставяли парче от дрехата си или лепели парички на скалата.[78]

Много от езическите антични божества продължили да се почитат и като християнски светци. Така и Артемида-Диана, въз основа на представата за нея като покровителка на раждаемостта и родилките повлияла върху официалния църковен култ на света Марина.[79] Може би би могла да се открие и връзка между култа на св. Марина, почитана за огън, и Артемида, но това е въпрос на допълнително проучване.

Изследването на култа на св. Марина „господарка на змиите" в Странджа, Родопите, Мала Азия, междуречието на Средна и Долна Струма и Места показва тясната генетична връзка с култа на Артемида, почитана в същите области. От друга страна, това свидетелствува колко силни са били античните традиции в една област, която е поддържала най-тесен контакт с античния свят. Може би тази приемственост в религиозните представи би могла да се обясни с предположението, че тук са се запазили по-дълго време по-големи маси тракийско население. С приемането на християнството само името на светицата изместило древната богиня, като нейната същност останала почти непроменена.

---

77 На Крит най-древните светилища били пещерите. H. Graillot. Цит. съч., p. 3; A. Toutain. Etudes du mythologie et d'histoire des religions antiques. Paris, 1903. p. 173. До късната античност се запазил обичаят да се поставят в нишите на скалите статуи и релефи на божествата.

78 Г. Кацаров. Народни поверия от древно и ново време. — Сборник Атанас Иширков. С., 1943, с. 194.

79 А. Веселовский. Цит. съч., с. 77, 100—101. С Артемида били идентифицирани и славянските Рожаници, Е. Аничков. Язычество и Древняя Русь, 1914, с. 27 и сл. с. 75, 84, 88, а съединението на местни и славянски с антични божества подчертава тяхната езическа същност, В. И. Чичеров. Зимний период русского земледельческого календаря XVI—XIX веков. — Труды И-та Этнографии, т. 40, М., 1957, с. 50—51.